Петър Коледаров

ПОЛИТИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

2

1186–1396

Българска академия на науките

Петър Коледаров

ПОЛИТИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

2

1186–1396

Българска академия на науките

ПЕТР КОЛЕДАРОВ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО БОЛГАРСКОГО ГОСУДАРСТВА, ЧАСТЬ II (1186—1396)

ИЗДАТЕЛЬСТВО БОЛГАРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК. СОФИЯ. 1989

PETER KOLEDAROV

POLITICAL GEOGRAPHY OF THE MEDIAEVAL BULGARIAN STATE, PART II. FROM 1186 TO 1396

PUBLISHING HOUSE OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES. SOFIA. 1989

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ

ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

ПОЛИТИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Втора част

(1186—1396)

София. 1989

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отговорен редактор Васил Гюзелев

УВОД

Във втората част на нашата работа[1] разглеждаме политическата география на средновековната българска държава от възстановяването ѝ след успешното въстание начело с Асеневци в 1186 г. срещу византийското владичество до нейното повторно унищожаване с османското завоевание в последното десетилетие на XIV в.

Въпреки че са по-кратки и удобни, ние не използуваме въведените широко в книжнината термини „Първа" и „Втора" българска държава или царство, защото са твърде условни и неточни. Преди всичко те се отнасят до едно и също образувание, което от края на XII в. е само възобновено при пълната и подчертана приемственост от същата тази народност, чиито главни съставки са го създали през последната четвъртина на VII столетие.

Напълно утвърденото вече самосъзнание като българи и запазените собствени държавни и културни традиции сред обитателите на бившата територия на държавата са факторите, които, от една страна, се изправили като непреодолима пречка пред византийската власт при нейните опити да ги погърчи, а, от друга страна, били предпоставките, обусловили успеха в борбата им за възвръщане на своята независимост и възобновяването на родната държава с обичайните ѝ институции, устройство и пр. При това възстановеното царство имало съвсем същите задачи: да освободи всички населени с българи земи и да ги обедини в обхвата на съществувалата преди и успешно развила се общност.

За пълната тъждественост и приемственост на възобновеното от братята Асеневци царство с основаното от хан Аспарух ханство освен името и други данни говори и фактът, че в действителност българската държавност не е била напълно прекратена въпреки унищожаването на централната ѝ власт със завладяването в 1018 г. на столицата Охрид.

Нито Византия, нито Унгария, които си поделили останалите територии на българското царство, не могли да завладеят земите му, разположени между Карпатите и Долни Дунав и в Северозападното Черноморие. Местното българско население запазило напълно своята етнополитическа същност и продължило да влияе както върху настанените сред него сродени вече и обългарени в една или друга степен печенежки племена, изпълнявали задължения като бранители на границите на царството, така и върху заселилите се там впоследствие узи, кумани и други инородци. Обитателите на тези територии не се подчинили въобще на никой чужд владетел до възстановяването на българската централна власт в Търново.

Несъмнено в бившите отвъддунавски владения на българското царство са просъществували някакви остатъци от установения преди падането му под византийското иго ред. Тези елементи на местна власт следва да се приемат като едно естествено продължение или еманация на българската държавност, чийто авторитет очевидно не е бил накърнен. Това съвсем ясно проличава от факта, че българското население между Карпатите и Дунава и различните съжителствували с него инородци взели дейно участие в освободителните борби на своите сънародници на юг от голямата река. Дори нещо повече — те се включили в своята родна държава веднага след като централната ѝ власт се възстановила в Търново под скиптъра на Асеневци.

Поради всички тези обстоятелства ние смятаме, че втората част от нашето изследване върху политическата география на средновековната българска държава се отнася до пространствената страна от развитието на една и съща формация в един втори период от нейното съществуване.

В нашето изложение наред с уточненията в локализацията на географските обекти и на най-важните исторически събития ще разгледаме еволюцията в териториалното разпределение при настъпилите промени в съотношението на политическите сили и във връзка със социално-икономическата структура на българската държава от 1186 до 1396 г. Наред с това ще проследим и ще изясним обусловените от това изменения в нейния обхват и в границите на обособилите се феодални владения в земите, които са влизали в пределите ѝ и тогава се населявали от българи.

Изясняването на пространствената и структурната страна в развитието на средновековната българска държава има особено важно значение за правилното обяснение на редица общи и конкретни проблеми на нашето минало. С оглед на това и във втората част от труда нашата задача е да изследваме и разкрием по възможност по-пълно военноадминистративното устройство и подразделянето на българската държава, промените в нейните външни и вътрешни граници както при повторното ѝ утвърждаване и възход, така и при последвалия от средата на XIII в. упадък и феодално разчленение.

В сравнение с първия период от съществуването на българската държава за възстановеното царство ние разполагаме с относително повече на брой, по-разнообразни и по-подробни писмени извори, за да разкрием пространствената страна от развитието му. От особена важност е обстоятелството, че и числото на стигналите до нас домашни паметници от XIII и XIV в. е също по-голямо от оцелелите от предишните столетия. Въпреки това базата от писмените извори остава все още твърде бедна и недостатъчна, за да възстановим с повече подробности действителността и някои положения от политическата география на българската държава през този период, както и на възникналите нейни производни формации в земите, които са влизали в пределите ѝ и били населени с българи. Ето защо, за да изпълним по-успешно задачата си, сме принудени да привлечем не само резултатите от археологическите разкопки и

[1] Коледаров, П. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. I. От 681 до 1018 г. С., 1979.

проучвания, етнографията, езикознанието и други разнородни научни отрасли, но също така да прибегнем до поразнообразни способи на изследване: наред с историческия, логическия, сравнителния метод на познанието ние си служим още с ретроспекцията, аналогията, а също така и с присъщите на географията и други естествени науки методи и способи. В тях включваме и картографирането на резултатите от изследванията, защото сме убедени, че заедно с географската интерпретация то е необходима част от всеки способ на научното дирене в областта на историческата география.

Критичният анализ и внимателната съпоставка на всички данни, обработени по комплексния метод, особено след като сме ги съобразили и с особеностите на терена, вече ни позволяват да направим някои реконструкции, които по-цялостно разкриват историческата действителност през интересуващата ни епоха. Това се отнася главно до очертаването на границите. Тогава те стават вече по-определени от тези през предишните столетия, когато са представлявали сложна структура, а в някои други случаи — цели зони и полоси, както установихме това в първата част от нашата работа и в други статии.

Преди всичко обаче трудностите при разработването на поставената тема за периода, когато българската държава е възобновена, се увеличават от твърде усложненото развитие вследствие на достигнатите при напредналата фаза на феодализма през XIII и XIV в. обществено-икономически отношения. Те създават една обстановка, при която наред с Търновското царство, особено след средата на XIII столетие, върху предишната му територия, населена през дадената епоха с българи, започват да съществуват няколко феодални владения. При това положение политическият живот на българите в обитаваните от тях земи през дадения откъс от време протича вече в няколко държавици, които обаче запазват в пълна или до значителна степен своя народностен облик и традиции.

Именно този период от историята на българския народ и неговата държавност задълго остана сравнително по-слабо и недостатъчно разработен. След излязлата още през 1876 г. еднотомна „История на българите" от Константин Иречек[2] доскоро за него липсваше цялостен и пълен общ курс. Основният труд на именития наш историк В. Н. Златарски „История на българската държава през средните векове" приключва с третия си том до 1280 г.[3], а Петър Мутафчиев е написал втория том на своята „История на българския народ" до 1323 г., като изложението до падането на България под османотурското иго е завършено от Иван Дуйчев[4]. Не можа да продължи и обобщи поради ранната си смърт своите изследвания и Петър Ников, който разработи предварително и остави ценни студии по отделни възлови проблеми от българската история през XIII—XIV в. Отделни периоди и важни въпроси за разглеждания откъс от време бяха изследвани впоследствие от редица наши и чужди медиевисти. Техните приноси се посочват на съответните места в изложението ни, където вземаме отношение към застъпваните от тях тези.

Празнината в обобщението на периода, обхващащ XIII и XIV в., не бе запълнена и от някои излезли истории на България, които имат по-скоро научнопопулярен характер или чиито автори се придържат почти изцяло към обнародваните вече курсове и студии[5]. На тази необходимост отговориха съответните дялове в написаните от колективи към Института за история при Българската академия на науките общи марксистки курсове по история на България. Автор на дял III („България в периода на развития феодализъм") в първите томове на двутомника и от тритомника (излезли съответно през 1954 и 1961 г.) е Д. Ангелов. След 1944 г. бяха обнародвани и няколко еднотомни общи курса. В последния от тях — „Кратка история на България", излязла през 1981 г. — делът за средновековието е разработен от В. Гюзелев. В новата многотомна „История на България", издание също на БАН, том III — „Втора българска държава" — е дело вече на широк колектив от специалисти[6].

В изложението на общите курсове, както изобщо в историческата ни книжнина, въпросите на политическата география във възстановената българска държава и в нейните производни феодални владения останаха твърде ограничено и слабо застъпени. И за този период от българската история първите опити за възстановяването на пространствената ѝ страна (но почти изключително по отношение на локализацията на географските обекти, споменати в източниците, и само отчасти на границите) дължим главно на К. Иречек[7], В. Н. Златарски, П. Мутафчиев и на някои други автори. Техните проучвания са пръснати в различни издания. Ето защо ние не се спираме тук и на тях, тъй като ги упоменаваме и разглеждаме критично на съответните места в изложението.

Трябва да отбележим, че през последните две десетилетия бе постигнат известен напредък и в графичното представяне на политическата география. Сравнително малко издадени преди исторически карти на българската държава през XIII—XIV в.[8] бяха подобрени и обогатени във връзка с приготвянето на атласи и приложения към учебниците и някои от общите курсове[9]. Значителна част от постиженията в тази насока трябва да се отдадат на съставения от авторски колектив „Атлас по българска история"[10] и напоследък — картите в т. III от „История на България"[11].

---

[2] Вж. последното ѝ издание: Иречек, К. История на българите. С поправки и добавки на самия автор. С., 1978.

[3] Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. II. България под византийско владичество (1018—1187). С., 1934; Т. III. България при Асеневци (1187—1280). С., 1940 [С., 1972].

[4] Мутафчиев, П. История на българския народ. Т. II. Второ българско царство. С., 1943.

[5] Орманджиев, Ив. П. История на България. С., 1943; Державин, Н. С. История Болгарии. Т. II. Болгария времени первого и второго царства (679—1393). М., 1946 (бълг. изд. С., 1947); Пастухов, Ив. История на България. Т. II. С., 1945, и др.

[6] История на България. Т. III. Втора българска държава. 1186—1396. С., 1982.

[7] Вж. например Иречек, К. Княжество България. Пловдив, 1899 [С., 1974].

[8] Милев, Хр. Карта на Търновското царство на Асеневци (1185—1251). Пловдив, 1909; Стефанов, Ст. Границите на българската държава от основаването на България до падането ѝ под Турция. С., 1916; Попов, С. Ст. Границите на България (1876—1919). С., 1940 (с кратък увод за границите на средновековната българска държава); Миков, В. и Ив. Орманджиев. Исторически атлас на средновековна България. С., 1943 (с пет карти за периода 1185—1396); Българите в техните исторически, етнографически и политически граници. Берлин, 1917 (с три карти за същия период, съставени от В. Н. Златарски); България от XI до XIV в. (Стенна учебна карта под ред. на В. Миков). С., ГУГК, 1953, и др.

[9] Вж. например двутомната История на България. С., 1954[2] и някои еднотомни (част от тях на чужди езици) и учебници по история на България за VII и XI кл., а по-специално — приложението атлас „Карти и диаграми към „История на България", учебник за X—XI кл. на общообразователните трудово-политехнически училища", чиито автори са Ал. Бурмов, Д. Косев и Хр. Христов. Приложението е съставено от нас и излезе в 19 последователни издания, първото от 1965 г.

[10] Косев, Д., Д. Ангелов, Ив. Дуйчев, Н. Тодоров, В. Миков, Г. Д. Тодоров и П. Коледаров. Атлас по българска история. С., БАН и ГУГК, 1963. С този атлас са съобразени и от него са отпечатани картите в Атлас История на България за средните училища. С., ГУГК, 1974.

[11] Картите към тома са съставени от нас, но колективният характер на изданието наложи да отразим някои от приетите от авторите и редакторите на текста гледища, които не споделяме.

Настоящата работа бе обсъдена и приета за печат, преди да бъде обнародван т. III от „История на България", поради което ние не взимаме отношение към застъпваните в него тези.

* * *

Настоящата работа не дава цялостно и пълно изложение на политическата история на средновековната българска държава, тъй като задачата, която сме си поставили, е да представим само пространствената страна от нейното развитие през разглеждания откъс от време. При изследването й с оглед на по-цялостното изясняване на въпросите от политическата география на българската държава и на земите, населени с българи, се наложи във втората част да отделим повече място на някои събития и положения от политическата история. Това обаче е само в случаите, когато застъпваме поразлични от поддържаните схващания или тълкувания на изворовите известия по отделни въпроси. Те бяха достигнати при преразглеждането на някои от привлечените вече източници и оползотворяването на други, които не бяха достатъчно използувани в излязлата книжнина. По този начин се хвърля повече светлина не само върху въпросите на политическата география, но и на някои неразривно свързани и неотделими от нея събития от политическата история на средновековната българска държава.

Глава I

ХАРАКТЕР, УСТРОЙСТВО И ТЕРИТОРИАЛНА СТРУКТУРА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ ПЕРИОДА 1186—1396 г.

Със завладяването на територията на българското царство на юг от Дунав Византия постепенно въвела и в нея своя социален и военноадминистративен ред — проблем, върху който е обнародвана обширна книжнина[1]. Въпреки че много негови страни остават все още недоизяснени, ние няма да се спираме върху периода на византийското иго, тъй като той излиза извън хронологичните рамки на нашата работа. От особен интерес по темата ни обаче са въпросите: 1. Доколко почти двувековната ромейска власт и нейната система са оказали влияние върху устройството на освободените земи през началния период от развитието на възобновената от братята Асеневци българска държава; 2. До каква степен в тази насока е била спазена приемствеността от съществувалото преди 1018 г. царство.

Преди всичко възвръщането на държавното средище отново в същата част от територията на царството — между Долни Дунав и Стара планина, но вече в Търново, оставило в сила известна част от основните положения във военноадминистративното устройство на съществувалото преди царство, но неминуемо внесло и някои промени в уредбата и отбраната на освободените земи съобразно с новата обстановка.

На преден план отново стояла задачата да се изгради отбраната срещу същия главен противник — империята — от юг и югозапад, а едновременно с това и осигуровката срещу вздигналото се Унгарско кралство от северозапад. Като важен проблем останала и опасността от нашествия през Евразийската порта откъм североизток. Близко до ума е, че възстановената държава е следвало да се устрои с оглед на тези задачи и на главната си цел — освобождението на земите, населени с българи, влизали в пределите на царството, преди то да загуби своята независимост.

* * *

От оскъдните и косвени данни все пак можем да заключим, че Асеневци са въвели в царството изпитаната и гъвкава военноадминистративна система от IX—X в.: централизирана власт, която назначавала управителите на провинциалните териториални единици, но същевременно съчетана пак с практиката да се делегират права на самоуправление на първенците от поданното небългарско население в пограничните области[2].

За началния период от царуването на тримата братя Асеневци ние не разполагаме със съвсем ясни сведения, за да уточним действителните качества, звания и положение на местните властели, като например Белота в Белградската и Браничевската област, Добромир Хриз — в Струмица, но със седалище и главна опора Просек, на неговия заместник Чъсмен и др.[3] Същевременно на Петър II било предоставено управлението на част от държавната територия, т. нар. в източниците Петрова земя[4].

Имената на териториалните единици през първия половин век от съществуването на възобновеното царство не са вече „комитати" или поне не са дадени в никой от стигналите до нас източници с този термин. Най-ранният извор, в който те са назовани „хòра" или „земя" (земѧ), е златопечатникът на цар Иван Асен II с привилегиите за търговците от града република Дубровник, дадени след 1230 г. В този паметник ние срещаме термините хорѣ. Дубровьчьскы (=Дубровнишката страна),... да ходѹ хωдат по всеи хωрѣ цр̃ мн (=да ходят по всички области на царството ми),... и дω кωѧ либω земѣ или хω̃ры. дωидѫ' (=до която и да е земя или област да дойдат),... Карвѹнскыѣ хώры приидѫ' (=достигнат... Карвунската област)... Скωпскѫѭ хωрѫ; или Прилѣпскѫѭ; или в Дѣволскѫѭ хω̃рѫ (=Скопската област или Прилепската; или в Деволската област) и земѧ Арбанаскѫѭ (=Арбанашката земя)[5].

Терминът „хòра" се среща и в две по-късни грамоти: 1) Виргинската – на цар Константин Тих Асен (1257–1278) за ман. „Св. Георги" на Виргинското бърдо до Скопие – по хωрах и по градовѣхь (по областите и градовете)[6], и 2) Мрачката, или Ореховската, на цар Иван Александър Асен (1341 – 1371) за ман. „Св. Никола" до изчезналото с. Орехов (Ѡрѣховъ) в местн. Мрака (Радомирско): – по всеи хорѣ (=по цялата страна)... Настоѫщии севасты хоры дѹки катепании... (сегашните севасти на тази област, дуки, катепани...)[7].

---

[1] Скабаланович, Н. Византийское государство и церковь XI в. СПб., 1884, с. 226 сл.; Bănesku, N. Changements politiques dans les Balkans aprés la conquête de l'empire de Samuel (1018). — BSHAR, X, 1928, 49—72; Les duchés byzantins de Paristrion (Paradunavon) et la Bulgarie. Bucarest, 1936, 25—42; Златарски, В. Н. История..., II, с. 1 сл.; Мутафчиев, П. История на българския народ. Т. II. С., 1943, с. 1 сл., Литаврин, Г. Г. Болгария и Византия в XI—XII в. М., 1960, с. 249 сл.; История на България. Т. 1.² С., 1961, с. 151 сл.; Ангелов, Д. История на Византия. Т. II. С., 1974, с. 101 сл.; Oikonomidès, N. Les listes de preséance byzantine des IXᵉ et Xᵉ siècles. Paris, 1972 (Le Monde byzantin, 5); Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xᵉ–XIᵉ siècles: la Mésopotamie de l'Occident. — RESEE, III, 1873; Wasilewski, T. Le katépanikion et le duché de Paristrion au XIᵉ siècle. — In: Actes du XIVᵉ Congrès international des études byzantines. T. II. Bucarest, 1975, 641—645, и др.

[2] Вж. за това Коледаров, П. Политическа география..., I, 17—22.

[3] За тях тук, гл. II.

[4] Пак там.

[5] Ильинский, А. Грамоты болгарских царей. М., 1911, с. 13, 25—39; Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931², с. 578; Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. Т. II. С., 1944, с. 43.

[6] Actes de l'Athos. V. Actes de Chilandar, publ. par L. Petit et B. Korablev, 2ᵉ partie. — ВВр, XIX, 1915, Приложение № 1, с. 388; Иванов, Й. БСМ, с. 586; Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 62.

[7] Ильинский, А. Грамоты..., с. 24; Иванов, Й. БСМ, с. 592; Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 132. У последния „мѣстѣ нарицаемѣмъ Ѡрѣховъ" е предадено „мястото, наречено Оряхово". Според нас вместо „място" следва да се каже „село", тъй като в старобългарската терминология под „мѣсто" се е разбирало „населено място" (вж.

Думата χώρα (хо̀ра) в ед. ч. е употребена, от една страна, в Дубровнишката и Мрачката грамота едновременно в смисъл на държавата или по-точно земята ѝ като цяло (българското царство) или за Дубровник като страна, владение, територия, а, от друга страна – като област. Във Виргинската грамота я срещаме в мн. ч. – области. Думата е заемка от гръцки език (χώρα = страна, земя, област) и съответствува на византийския термин, употребяван наред с равнозначните τόπος, γῆ, ἐπαρχία за военноадминистративните единици в империята през XIII и XIV в.[8]

Наред с „хора" обаче в старобългарските паметници срещаме и други равнозначни термини. Пак от цар Иван-Асеново време е засвидетелствувана със същия смисъл българската дума страна. Явно тя е била употребявана успоредно с византийската и се явява в два паметника: в златопечатника на същия владетел за светогорския манастир „Ватопед", където се споменава за Сярската област (в стра[нѣ] Сѣрстѣи), и в Станимашкия надпис, в чийто текст се говори за „цар на българите и на останалите области" (ц[а]р[ь] Асѣнь блъгаромь и грькомь тажє и проуимъ странамъ)[9]. Другият въведен термин за военноадминистративните поделения в царството е „област". Намираме го във Виргинската грамота на цар Константин Тих Асен – Прилѣпской ѡбласти, Положкои ѡбласти (= Прилепската област, Положката област)[10].

Въпросът за административното делене на българското царство през този период не е изследван поцялостно в историографията. Пръв Ив. Дуйчев сочи, че „хора" е употребена в Дубровнишката грамота „както за обозначението на цялата държава (България, Дубровник), така и за отделна област (земѣ или χώρы): Бдинска, Белградска, Търновска и пр."[11] Д. Ангелов определя, че „Българската държава през XIII—XIV в. се деляла на отделни административни единици, означавани с думата „хо̀ра", и, както личи от Дубровнишката грамота, „имало следните хори: Белградска, Браничевска, Търновска, Карвунска, Крънска, Боруйска (Старозагорска), Скопска, Деволска, Прилепска. Във всяка хора имало един град, център на областта, по чието име била наричана тя." Управлението на хората се намирало в ръцете на един областен управител, който бил пряк орган на царя и е известен с титлата „дук" или „кефалия" (и двете византийски). Дукът живеел в главния център на хората и бил назначаван пряко от владетеля. Хорите се делели на по-малки административни единици, в които се включвали няколко градове и селски общини. Съгласно с византийската терминология, възприета у нас през XIII и XIV в., тези единици са носели името „катепаникиони", а техните управители, които били подчинени на дука, се наричали „катепани"[12].

Според П. Петров управителите на хорите не били дукове, а севастите, защото са поставени преди тях при изброяването на длъжностните лица в паметниците[13]. Впрочем това предположение е изказано за пръв път от Ив. Дуйчев[14]. Основателни възражения против тази теза с доводи от изворовите известия направи М. Андреев. Последният изказва предположението, че севастите били областни управители, които „оглавявали важни административни единици на Второто българско царство, включая и самите хори", като цяло или части от тях (понеже са дадени в мн. ч. за една хора, например в Мрачката грамота). Той смята, че със „севаст" не се е означавала само определена държавна служба, но думата е имала значение и на титла (както например във Византия и Сърбия). Последното той вижда в Станимашкия и в Боженския надпис[15].

Напоследък Ив. Божилов насочи вниманието върху съвсем ново осмисляне на съдържанието на званието „севаст" в дворцовата титула и административното устройство у нас в светлината на предложеното от Е. Арвайлер схващане за „севаст" като глава на етническа група"[16]. Той се позовава на изворовите известия за севаст Василий Вамбулинос (в приписката към Мелнишкото евангелие от 1206 г.), севаст Владимир (в надпис от мелнишката църква „Св. Никола") и Никола Мито, „управител на Мосинопол и протосеваст на българите" (в акт от 1294 г. на светогорския манастир „Есфигмену")[17]. Според нас тези новопривлечени от Ив. Божилов изворови известия показват не само още едно ново значение и съдържание на термина (явно заемка, както и свързаната с това практика във Византия), но същевременно могат да обяснят и наличието на повече севасти на длъжност в дадена административна област, особено когато в някои нейни райони е имало и други етнически елементи. Сведенията са доста красноречиви, като се вземе предвид например наличието на гръцки поселници сред българското население в крепостите Мелник и Станимака (дн. Асеновград). За последната ще приведем като допълнителен довод и Иван-Асеновия надпис: „В годината 6379 (= 1231), индикт 4, Асен, от бога въздигнат цар на българите и гърците, както и останалите страни, постави Алексия севаста и съзида тази крепост"[18], паметник, на който ще се спрем отново по-нататък, но в друга връзка.

Коледаров, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIII в. — ИИИ, 18, 1967, с. 95), запазено досега у нас в термина „населено място". Под „мѣсто" са се разбирали както селата, така и градовете, вкл. и столицата (например „мѣсто Тързноко"), т. е. селищата. Потвърждение, че Оряхов е село, намираме в израза по-долу в същия златопечатник: люди Ѿрѣховѣнѣ (= людете оряховени, т. е. обитателите на селото Оряхов).

[8] Dieterich, K.: BZ, XII, 1904, 598—599; XIV, 1905, p. 675; Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 327; Максимовић, Љ. Византијска провинцијска управа у доба Палеолога. Београд, 1972, с. 21 сл.

[9] Ласкарис, М. Ватопедската грамота на цар Иван Асен II. С., 1930, с. 5; Иванов, Й. БСМ, с. 576; Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 41. За Станимашкия надпис вж. Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 38, 315—316, където е правилно отбелязано, че изразът „и прочимъ странамь" отговаря на византийското Καὶ τῶν λοιπῶν, като чрез това се посочват другите области на разширената българска държава на цар Иван Асен II.

[10] Иванов, Й. БСМ, с. 583; Дуйчев, Ив. СБК, II, 58—59.

[11] Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 327.

[12] История на България, I, с. 201; Андреев, М. и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1974⁴, 151—152.

За катепаникиите и катепаните във Византия вж. Ангелов, Д. История на Византия, II, с. 64 и пос. лит.

„Дукове" се споменават във Ватопедската, Виргинската и Мрачката грамота, а „кефалии" — във Витошката на цар Иван Шишман (вж. Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 183 — „кефалиѥ Срѣдечьское) и Боженишкия надпис (пак там, с. 289 – при цари Шишман[ѣ] кеф[а]лиа), а за „катепани" – във Ватопедската и Мрачката грамота.

[13] Петров, П. О титулах „севаст" и „протосеваст" в средневековом болгарском государстве. — ВВр, 16, 1959, с. 55 сл.

[14] Дуйчев, Ив. СБК, II, 316—317.

[15] Андреев, М. Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965, 150—152; срв. Андреев, М. и Ф. Милкова. История на българската феодална държава и право. С., 1979, с. 143. Първият от авторите приема, че „начело на хорите са стоели севасти", но с уговорката: „може би и на дуковете е било поверено управлението на хорите, макар че дуковете са били по-нисък ранг от севастите".

[16] Ahrweiler, H. Le sébaste, chef des groupes éthniques. Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg, 1966, 31—38 (= Etudes sur les structures administratives et sociales en Byzance, No XIV, VR, London, 1971, 33–36).

Във връзка с предложеното от Е. Арвайлер тълкуване Д. М. Никъл отбелязва, че титлата „севаст" с положителност е била често свързвана с упражняването на местна власт било върху гърци, албанци или българи. Той обръща внимание върху севастите в областта Арбанон (т. е. Арбанашката земя, или хора) от семейството Гин и неговите приближени (зетя Георги Камонас и Йоан Плитос). Последният носел и титлата „дук на Круя". Вж. Nicol, D. M. Refugees, Mixed Population and Local Patriotism in Epiros and Western Macedonia after the Fourth Crusade. — In: XVᵉ Congrès International d'études byzantines. Rapports et co-rapports. I. Histoire. 2. Composition et mouvement de la population dans le monde byzantin. Athènes, 1976, 25—26.

[17] Božilov, Iv. Les Bulgares dans la preséance et dans l'administration byzantine. — EB, 1978, No 3, 117—118; Божилов, Ив. България при Асеневци. — ИПр, 1980, № 2, с. 85, 87, 89, където основателно изказва недоумението си от поддържаното от Г. Цанкова-Петкова (България при Асеневци. С., 1978, с. 129) схващане, че българската държава била разделена на „области, наречени „хори" подобно на византийските „теми".

[18] Вж. Дуйчев, Ив. СБК, II, с. 38, 314—317.

√ Без да се отрича влиянието на Византия, особено след почти двувековната ѝ власт над българските земи, ние не следва да го преувеличаваме въпреки наличието на заемки на термини и институции, обясними и с успоредното обществено-икономическо развитие в двете страни. Естествено възприетото се пречупвало през светогледа, народностните особености и конкретните условия в България, но този въпрос излиза извън тематичните рамки на нашето изследване. Тук ще подчертаем само, че анализирането и съпоставянето на терминологията показват, че и в това отношение в царството са съществували собствени традиции и стремеж към разграничаване от империята. Това съзираме както в имената на военноадминистративните единици, така и в тези на длъжностните лица, защото при повечето случаи в употреба са били успоредни български термини.

М. Андреев е доловил това явление и с основание смята напълно естествено и закономерно заменянето на термина „практори" (с правилно определено по-широко съдържание — в смисъл на държавни служители, включващ севастите, дуковете, катепаните и останалите чиновници по военните дела, правораздаването, събирането на данъци и др.) с българското работникы царства ми[19]. Въз основа на сравняването на терминологията във Ватопедския златопечатник с тази в останалите стигнали до нас паметници от същия вид той заключава, че след изпитаното влияние на Византия както в областта на икономиката, културата и държавноправните институции, така и в езика (особено в тези области, където не е имало изработена терминология) с течение на времето се появил стремежът да се използува словното богатство на родната реч и да се изгради българска административна и правна терминология[20]. Тази тенденция да бъдат давани български имена на различните държавни служби от местното управление се разкрива в грамотите, издавани от Иван Александър и Иван Шишман, а ние бихме добавили и от цар Константин Тих Асен. При съпоставянето им този стремеж наистина трудно може да бъде отречен. М. Андреев подкрепя тезата си, като посочва, че докато в Мрачкия, Рилския и Витошкия златопечатник българските термини за означаване на държавните служители са повече от византийските, то във Ватопедския те съставляват в най-добрия случай само 1/4 от заимствуваните от империята[21].

Според нас това явление може да се открие и по-рано — още през управлението на цар Иван Асен II, когато византийските административноправни термини съжителствували с българските — явление, което може да се докаже въпреки оскъдицата на домашни извори. М. Андреев основателно допуска, че Ватопедският златопечатник е бил издаден на самото място при посещението на този владетел в Света гора, където неговата канцелария го съставила набързо и като се придържала към византийска форма, но въпреки това е заменила „практори" с „работници"[22]. Ние ще добавим, че в самата Ватопедска дарствена грамота е употребен българският равнозначен и вероятно преведен и успореден термин „страна" вместо „хора", както е в Дубровнишката. Както посочихме по-горе, през цар Константин-Тих-Асеново време вече се въвежда чисто българската дума „област". Това показва колко погрешно е да се приема, че терминът „хора" е просъществувал изцяло и без промяна и през XIV в. Същото се отнася и до катепаникионите, които във Виргинския златопечатник са дадени с прабългарската дума „жѫпа"[23], а техният глава бил наричан „жупан"[24].

[19] Андреев, М. Ватопедската грамота..., 157—158.

[20] Пак там, 158—160.

[21] Пак там, с. 160.

[22] Пак там.

В подкрепа на факта и на нашето схващане, че византийските и българските термини за провинциалната администрация са били в успоредна употреба, е наличието на същото явление и при болярските звания във възстановената държава. Примери за тази практика сме привели другаде, а именно: като двойни имена — велик воевода = протостатор, чашник = пинкерни, епинкерни, и наред с тях без български успоредици са византийските деспот, севаст (с производните протосеваст и севастократор), велик логотет, протовестиарий (или побългарено вистерник или вистиар), велик примикюр, протокелиот (побългарено протокилийник), комит с коне или комис и др., но същевременно и чисто българските, които не са по-малко на брой: велик дворник, постелник, житничар, медничар, питар, слугар, шатрар, ключар, кормчи (кормчия, кормилник), меченоша (мечоноша) и др.[25]

Тук ще се спрем само на интересуващите ни български съответствия на „дук" и „кефалия". Според нас такива са званията „бан" и „воевода"[26]. Това проличава от факта, че те се запазват за управителите на по-големи или по-малки области не само във възприелите старобългарската държавна уредба воеводства Влашко и Молдова, но даже и отсам Дунава през първите столетия след османското завоевание в поробените български земи[27]. Твърде показателно е също така и образуването през управлението на цар Иван Асен II на воеводствата в отвъддунавските владения на царството от заселените сред българското население там със задачата да отбраняват границата угровласи. На въпроса за последните, забегнали от Унгария поради притесненията заради православното им вероизповедание, на които били подложени от страна на католическото духовенство, и потърсили закрилата на българския владетел, ще се спрем по-обстойно по-долу.

За съжаление не разполагаме с точните български звания на болярите управители Белота, Добромир Хриз, Цузмен и др. В изворите те са преведени и приравнени към съответните термини в чуждия език. Така първият е наречен в кореспонденцията с папството на латински

[23] Андреев, М. и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право, с. 152.

[24] За равнозначността на думата, вероятно прабългарска, както и за просъществуването ѝ като звание и след възстановяването на българската държава вж. Koledarov, P. Le titulariat des boyards dans la Bulgarie médiévale et sa portée dans les autres pays. — ЕН, IV, 1968, p. 195, бел. 29 и пос. лит.

За заемането ѝ от съседните народи (сърби, власи, маджари и др.) вж. пак там. Констатацията на Д. Ангелов (История на българската феодална държава и право, с. 152), че термините за административната единица и нейния управител са особено много разпространени в старосръбските документи, може да се обясни с обстоятелството, че в това отношение българското влияние в тази страна е било по-старо и по-силно от византийското.

За жупаните вж. Гюзелев, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — ИПр, 1968, №4, 40—49; Kadlec, K. Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves. Paris, 1933, 88—89.

За един жупан Богдан в Никопол се споменава в написаната от Владислав Граматик „Повест за пренасянето на мощите на св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир", извършено през 1469 г. Вж. Киселков, В. Сл. Владислав Граматик и неговата Рилска повест. С., 1947, с. 76.

[25] Koledarov, P. Le titulariat..., 191—212; Званията на болярите от Второто българско царство. — Пламък, 1982, №2, 118—125.

[26] Пак там. Срв. обясненията за „кефалия" у Мутафчиев, П. Боженишкият надпис. — В: Избр. пр. Т. I. С., 1973, 495—499; Гюзелев, В. Надписът на крепостта. — В: Боженишки Урвич. С., 1979, с. 44.

[27] Например за един бан Вельо се говори в announce приписката за налагането на исляма над чепинските българи в 1666 г. и в случая трябва да се има предвид и името на гр. Банско (вж. Попов, К. За етимологията на Банско. — В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. С., 1979, 290—294, където се сочи българският произход на думата и съществуването на монголски паралели — „баян" (= богат). Вж. също Коледаров, П. Възникването на Банско и развитието му като начално огнище на националнатата пробуда. — Българска етнография, 1985, № 4, 20—31.

език „princeps", а другите двама се срещат у Никита Хониат като „кефалии"[28].

Броят на военноадминистративните единици — области — в Търновското царство е бил различен, защото зависел от териториалния му обхват. В златопечатника за привилегиите на дубровнишките търговци, издаден след освобождението на значителна част от земите, населени с преобладаващо българско население като резултат от клокотнишката победа от 1230 г., не са дадени всички областни средища на българската държава, а главно тези, с които се очертават пределите ѝ. Споменати са със средищата им Бдин (дн. Видин), Белград, Браничево (дн. Костолац), Велики Преслав (Преслав), Карвуна (дн. гр. Балчик), Крън (дн. едноименно село в Казанлъшко), Боруй (дн. Стара Загора), Одрин, Димотика (Дидимотихон), Скопие, Прилеп, и Девол (несъществуващ сега град, който бил на мястото на дн. гр. Корча)[29]. Като географски области са показани Арбанашката земя („землꙗ Арбанаскѫѧ", чието средище вероятно е бил Круя или Драч (дн. Дуръси) и Загорие[30]; а със Солун е представен не само градът, но и зависимото владение на деспот Мануил Комнин, зет на българския цар, над което той очевидно е запазил суверенитета си, защото се разпореждал и с неговата земя, както с останалите области на царството.

Досега е пропускана Димотишката, а неправилно е включвана като „хора" Търновската[31]. Последната, както ще видим, е била по-особена административна единица, организирана пак като столична, или средищна територия.

Към неизброените в златопечатника за дубровничаните области би следвало да причислим и Сярската, дадена като „Сярска страна" във Ватопедския златопечатник. Тя ще да е обхващала земите от Западното Беломорие, докато Източното е имало за свое средище споменатия в грамотата Димотика. В грамотата не се говори нищо и за Струмица, въпреки че тя е засвидетелствувана в изворите като административна единица и феодално владение непосредствено преди това — през управлението на Петър, Асен, Калоян и Борил, за отвъддунавските земи и други части от територията на царството, за които изворите не са ни предоставили данни, за да определим къде са се намирали и техните средища. Сведенията в източниците ни позволяват да допуснем например, че Средец е бил средище на област, също както Враня е била областен център на басейна на р. Българска (дн. Южна) Морава, и др. При това положение ние не сме в състояние да изброим всички административни области както през управлението на цар Иван Асен II, така и на останалите владетели на възстановената българска държава независимо от промените в териториалния обхват на държавата.

От израза в златопечатника за дубровишките търговци „или ходят до Търново и цялото Загорие" не може да се заключи, че столицата и нейните околни земи са били организирани както останалите области в царството. Преди всичко под Загоре се разбирало както Горна земя според народното схващане и определение, така и цялото Търновско царство и изобщо България през XIII—XIV в., тъй като се явявало техен синоним. В тесния смисъл на думата и като географска област „Загоре" обхващало дн. Северна България с Добруджа, Тимошко, Нишавско, Софийско и части от Северна Тракия[32]. Следователно в този паметник Загоре е употребено по-общо, без конкретизация, но в никакъв случай не за Търновската област, защото споменатите Бдинска, Преславска, Карвунска, Крънска и Боруйска хора са били в обхвата на този макротопоним.

Ние трябва да приемем, че по същество средищната (или вътрешната) област около столицата е била под пряк контрол на централната власт и с особен статут, подобен на този от преди България да падне под византийско иго. Нейният обхват и начинът на управление не могат да се определят с точност поради липсата на конкретни сведения в изворите. При наличието обаче на данни, че около нея са били обособени като военноадминистративни области от запад Бдинската и Средецката, от изток — Преславската и Карвунската, а от юг — Боруйската и Крънската, би следвало да приемем, че столичната област е била разграничена според главните оро- и хидрогеографски белези на местността. В такъв случай ние допускаме тя да се е простирала между Дунав и билото на Стара планина и съответно Ловчанско-Севлиевската пл. и Плевенските възвишения на запад, а Лиса и останалите височини от Стохълмието в дн. Североизточна България — на изток.

* * *

Независимо от изключителните си отбранителни качества, които Търново притежавал благодарение на своето местоположение, градът бил здраво укрепен като столица с троен ред стени[33]. Освен това той и областта му били допълнително осигурени като средище на царството, преди да бъде поробено, със сложна концентрична система от:

а) Укрепления по Дунав, Стара планина и Средна гора[34], които сами по себе си представлявали опорни

[28] За Белота вж. ЛИБИ, III, с. 315, 317 и 321. За владетелите на Просек вж. Мутафчиев, П. Боженишкият надпис, с. 496.

Общата трудност да се разкрият имената на длъжностите и сановете в старобългарската йерархия се крие в това, че ние разполагаме за тях предимно със сведения у чуждите автори, които ги превеждат или приравняват обикновено със своите, т. е. познатите за техните читатели.

Г. Акрополит например съобщава, че след Клокотнишката битка цар Иван Асен II „оставил някои крепости под властта на ромеите, но повечето подчинил и поставил в тях войници, стратези и събирачи на данъци" (ГИБИ, VIII, с. 162). Под „стратези" в текста му трябва според нас да се крие българското звание „воевода" и въведените в успоредна употреба, заети от Византия „дук" и „кефалия".

[29] За Девол като град, географска област и границите на едноименния комитат и хора, на които е бил средище, вж. Коледаров, П. О местонахождении средневекового города Девол и пределах одноименной области. — РВ, 1982, № 1 и 2.

[30] За Загоре вж. Koledarov, P. More about the Name Zagoré. — BHR, 1973, No 4, p. 92 sq.

[31] История на България, I, с. 201 сл.

[32] За обхвата на областта Загоре като географско понятие и като синоним на Горна земя и впоследствие на цялото Търновско царство вж. Koledarov, P. More about the Name Zagoré, 102—107. Загоре обхващало територията между дунавските Железни врата и устия, Родопите (вкл. и Костенец, но изкл. Пловдив и областта му), Сакар и Странджа (вкл. Ямболско и Старозагорско).

За Горна и Долна земя като народен дележ на земята, населена от българите, вж. Коледаров, П. Климент Охридски, „Първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. — В: Константин-Кирил Философ. Юб. сб. по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969, 160—162; Името Македония в историческата география. С., 1985, с. 39, 42, 49—52, 70, 74—76, 94, 96—97, 100, 103, 105, 111, 114—117, 130, 144—145 и 170—173.

[33] За Търновската крепост вж. Попов, Ат. Военноотбранителните особености на крепостната система на Царевец. — ВИСб, 1975, № 5, 74—82; Le monastère „La Grande Lavra" et la capitale médiévale de Tărnovo. — BHR, 1970, No 4, 70—78; Коледаров, П. Средновековните карти като източник за Търновград. — В: Българският средновековен град. С., 1980, 179—187.

[34] Изворовите известия за водените войни с Византия и Латинската империя, както и за оказаната съпротива на османотурските нашественици сочат за наличието на крепости по тези планини още от самото възстановяване на българското царство до самия край на неговото съществуване. Отбраната е била изградена, особено според данните например у Н. Хониат, Мануил Фил и др., в дълбочина и разставена по Балкана, Средна гора, а вероятно най-външните опорни точки — в предпланините, които ги свързвали със Странджа, Сакар и Родопите.

За тези крепости вж. проучванията на К. Иречек, К. и Х. Шкорпил, П. Мутафчиев, В. Аврамов, Ив. Велков, Д. Цончев и др., а за непосредствената отбрана на столицата вж. в последно време работите на Попов, Ат. Ролята на военноукрепителната система в източната и централната част на Стара планина през време на българската средновековна държава. — ВИСб, 1968, № 4, 61—72; Старопланинската

линии за отбрана. Те поели функциите на старобългарските окопи и други землени или градени съоръжения.

б) Съседните военноадминистративни единици по подобие на „външните" области — „Околните Склавинии" и земите на прабългарските колена в Северозападното Черноморие през началния период, а от Дръстърския, Бдинския и други комитати — след IX в.

в) Териториите на съюзните народи, обитаващи пограничните отвъддунавски земи. Статутът на последните се запазил по същество от периода преди завладяването на царството от Византия през 1018 г. Изпълнението на охранителните функции обаче се поело от куманите, които заместили печенегите, когато се заселили в северните и северозападните погранични зони около средата на XII в., а столетие след това отбраната била подсилена от настанените там и организирани във воеводства угровласи. На тези въпроси ще се спрем по-обстойно по-нататък.

г) Страни и владения, поставени под зависимост. Такива през управлението на цар Иван Асен II били например Солунското деспотство и Сръбското кралство, които играели буферна роля по отношение на съседни държави — съответно кръстоносните владения в същинска Гърция и Унгарското кралство.

Тази стройна и гъвкава военноадминистративна структура на възобновеното царство била в сила през периода на неговото утвърждаване и възход — от предпоследното десетилетие на XII докъм средата на XIII в. Съобразена с практиката и институциите, унаследени от епохата преди падането му под византийско иго, тя отново била изградена върху началата на централизма. Това проличава най-ярко от запазените по същество си организация и функции на концентричната отбранителна система за осигуровката на Търново с неговата средищна област и изобщо на държавата като цяло.

Преди да разгледаме настъпилите изменения в тази структура през втория период на феодалното раздробяване и след загубата на значителни части от държавната територия, следва да се спрем по-специално на организацията на северните гранични области. Това важно звено от отбраната на царството показва не само приемствеността с първия период от съществуването му, но спомага да се изяснят редица важни събития и основни фактически положения, свързани с отвъддунавските земи както при неговото възстановяване, така и при развитието му през XIII и XIV в. Достатъчно би било за пример да приведем следното: използуването на отвъддунавските земи като плацдарм за прегрупирането и увеличаването на въстаническата армия на Асеневци, осигурило успешния обрат на освободителното движение; незабавното включване на териториите до границите с Унгария (по Карпатите) и с Волинско-Галичкото руско княжество (по платата в дн. Средна Молдова) в пределите на възобновеното царство — запазването на редица крепости с български царски гарнизони на северния бряг на Дунав и редица други важни позиции заедно със суверенитета на търновските владетели върху Угровлашкото воеводство до самия залез на българската държава през последното десетилетие на XIV в.

укрепителна система за защитата на средновековния Търновград. — Изв. Окр. ист. музей В. Търново, V, 1972, 115—120; Средновековни крепости по Русалийския проход в Стара планина. — ИБИД, XXIX, 1974, 337—353; Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската среновековна област. С., 1982 и пос. по-стара книжнина.

За Дунавската укрепена система вж. изследванията на Кузев, Ал. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. I—VII. — ИНМВ, II (XVII)—VII (XXII) и XIV (XXIX), 1966—1978; Градове и крепости по Дунав и Черно море. Състав. Ал. Кузев и В. Гюзелев. Варна, 1981 и пос. лит.

Вж. също Коледаров, П. Укрепените градове южно от Дунав във военната карта на Балканите, съставена между 1388 и 1393 г. — ВИСб, 1976, № 3, 11—23.

Всичко това не би могло да се изясни изобщо или да получи правилно обяснение без непрекъснатото присъствие на север и североизток от Долни Дунав, и то през цялото средновековие, на значителна маса българско население и едновременно с това наличието на властта на Търновското царство. Тези положения, както и степента на държавните и културните традиции на българите са в пряка връзка и съставляват верният отговор на особено важния проблем: Кои са пределите на етническата територия на българската народност, където тя се е образувала през IX—X в. и е просъществувала през цялото средновековие? Засега в историографията този ареал все още погрешно се ограничава само до главните области, населени и до днес с българи — Мизия, Тракия и Македония, т. е. само в земите на юг от Дунав.

Наистина в левобрежната низина на голямата река и в Северозападното Черноморие условията за съществуване не били особено благоприятни поради многократните чужди нашествия и наслояването на различни елементи от алтайски произход — последователно на печенеги, узи, кумани, татари и др., а откъм средата на XIII в. и на романизирани елементи сред т. нар. угровласи, на които въпроси ще се спрем по-обстойно по-долу. Независимо от това дозаселване на чужди етноси запазването на българския елемент ако не като основен по численост, то във всеки случай като най-важна и решаваща съставка на населението в тези земи, както и неговото участие в общия обществено-политически и културен живот на българската народност се установяват по безспорен начин не само въз основа на правилния анализ на редица известия и на топонимията, но и от резултатите от извършените в последно време археологически разкопки и от други данни[35]. От писмените свидетелства тук е достатъчно да приведем две твърде красноречиви и отнасящи се до най-източните предели на отвъддунавските земи — дн. Южна Бесарабия. Едното дължим на големия арабски географ Исмаил Абулфеда, който и през първите десетилетия на XIV в. поставя българите на първо място сред обитателите й. Това ще рече, че те са продължили да бъдат главната съставка от населението в областта. Другото известие е от следващото столетие и се съдържа в хрониката от ман. „Путна" (Буковина, окр. Ботошан, Румъния), където по повод на военните действия от 1486 г., в които намира смъртта си воеводата Стефан, се говори, че войната се водела „при българите на Серет" (оѹ блъгарехъ на Сиретѣ)[36].

Въпросът за наличието на българския народностен елемент и за етнополитическите отношения в отвъддунавските земи преди възобновяването на българската държава в 1186 г. и след падането й под османска власт в

[35] Вж. събраните и приведени доказателства за периода до края на първата четвъртина на XI в. у Божилов, Ив. Анонимът на Хазе. С., 1979, 32—41.

[36] Géographie d'Aboulféda, traduite de l'arabe en français par M. Reinaud. T. II. Paris, 1848, 1, p. 317.

За хрониката от Путна вж. Bogdan, I. Vechile cronice moldovaneşci până la Urechia. Texte en traduiri, traduceri şi note. Bucureşti, 1891, p. 147, 265.

В хрониката на Григоре Уреке българите са наречени „шкеи". Вж. Милетич, Л. и Д. Агура. Дако-румъните и тяхната славянска писменост. — СбНУНК, IX, 1893, с. 271.

Българско население със запазено народностно съзнание и име в края на XIII в. е засвидетелствувано и в бившите северозападни покрайнини на българската държава от първия период на нейното съществуване — в дн. Средно Словашко и Северните Карпати. Поради притесненията, създавани от католическото духовенство и кралската власт в Унгария, след като Търновското царство прекратило унията с Рим след 1230 г., има сведения, че през втората четвъртина на същото столетие „българи, кумани и други схизматици" се вдигнали на въоръжена борба срещу гнета на феодалите си в лицето на Спишкия манастир. Вж. източника у Михайлов, Ем. За руско-българската етническа граница до края на X в. – ГСУ ФИФ, LXV, История, 1971, № 3, с. 189, а за северозападната държавна граница на България през IX – X в. по р. Хрон (на маджарски Харам, немски – Гран) вж. Коледаров, П. Политическа география..., I, с. 38.

самия край на XIV в. наистина излиза извън хронологичните рамки на нашата работа, но ние ще се спрем върху тях, тъй като това все пак се налага преди всичко от тяхната особена значимост, за да се решат вярно редица проблеми и от историческата география на българската държава през разглеждания период: какъв е бил териториалният ѝ обхват и по-конкретно статутът на нейните северни и североизточни погранични територии.

Отговорите на тези въпроси, както и разкриването на ролята на българското население на север от Дунава могат да се получат най-леко и с по-голяма яснота, ако приложим метода на ретроспекцията. Тогава най-отчетливо проличава фактът, че българската държавна, църковна и културна традиция не се е прекратила в обособилите се като самостоятелни едва през втората половина на XIV в. феодални владения, но все още зависими от търновските царе Угровлашко и от унгарските крале Молдавско воеводство. Техните владетели продължили и през следващите столетия да бъдат васални, но вече на османските султани. Според нас е достатъчно за целта да припомним заключенията на четирима видни румънски историци, които безпристрастно и добросъвестно отчитат, че българският език останал в продължение на векове наред, още от самото начало на съществуването на двете воеводства, като официален във владетелските канцеларии и на религиозния култ, но едновременно с това и като литературен в най-широкия смисъл на думата.

Запазването на българските държавни институции, вкл. и титлите „воевода“ и „йо“ на техните владетели[37], ни разкрива недвусмислено зависимостта на тези земи през преходния период от хановете на Плиска, а и след това от царете в Преслав, Охрид и Търново, както и трайното и без прекъсване културно влияние на българския народ и на неговата държава и църква в териториите на север от Дунав.

Не се нуждае от коментари твърдението на А. Д. Ксенопол, че думите, с които във Влашко се означавали службите, показвали неопровержимо, че те са били въведени от българското царство. Възприемането им било улеснено, защото населението по двата бряга на Дунава било еднакво по вяра и по църковен език, който служел и за официален. Същото важало и за църковната йерархия — всички нейни форми били заимствувани от българските[38].

Като че ли най-добре е определил културната мисия на България на север от Дунава Овидий Денсушиану, който заключава: „Ролята, която българите са изиграли на Балканския полуостров в течение на много векове и специално през епохата на Първото и Второто им царство, се изразявала в едно твърде значително влияние върху развитието на румънския народ. Историята свидетелствува, че румъните са живели в близък досег с българите, които са разпространили своята власт за известно време над отвъддунавските земи. На този съвместен живот с българите румъните дължат своята цивилизация през средните векове.“[39]

Когато говори за румънската култура, един от най-забележителните нейни изследвачи Й. Богдан приема, че тя се осъществила „с отхвърлянето на славянския език в политическия живот на румъните“[40]. Същият автор пише другаде: „България се разви мощно от 680 до 1018 г. Тя създаде една държава, която обхвана почти целия Балкански полуостров до Олимп на югозапад, до Черноморието и до Банат и Темеш с част от Трансилвания. През тази епоха българската литература бе цъфтяща. Това бе една богата църковна и светска литература, която бе предадена и на другите славяни. Какво правеха през това време румъните? Изоставени в Дакия, древните римски колони и войници станаха пастири. Те загубиха всякаква връзка с древната римска цивилизация и се превърнаха в неграмотни номади в Карпатите и планините на Балканите. Не може и въпрос да става за политическа организация сред тях. Те живееха в големи патриархални семейства, подобни на славянската „задруга“. Попаднали през три столетия под властта на българите и изпитали тяхното влияние по двата бряга на Дунава, румъните възприеха от тях част от обичаите и институциите им.“[41]

Й. Богдан сочи заемките в политическата и обществената организация на румънските воеводства, след като България пада под османска власт, и изтъква, че румъните станали най-добрите поддръжници на българската култура, която се разпространила и се развила по цялата румънска територия[42]. Той пише: „През XIV в. започна една цъфтяща епоха за българската книжнина и изкуство в Румъния и Молдова, а в по-малка степен — също и в унгарските Трансилвания и Банат. Българската литература и изкуство разцъфнаха повече, отколкото в България през най-блестящите ѝ столетия. Тази епоха трая до XVII в. и достигна своя най-висок връх през XV и XVI в. Румънската земя бе Италия за българщината: също както емигрантите гърци, след като Византия падна, предизвикаха Ренесанса на класическите науки и изкуства в Италия, така и българите — бежанци в Румъния, приети от князете и манастирите, поставиха основата на славяно-румънската литература, която господствува в Румъния от XIV до XVII в. Изкуството да се пише на кирилската азбука, иконописът и другите декоративни изкуства се усъвършенствуваха в Румъния. Може да се каже, че тя стана убежището на българщината и на славянското православие.“[43] Д. Ончул също подчертава, че след покръстването на българите (864) румънците възприели славянската литургия и я запазили до XVII в.[44]

Очевидно тези факти и положения не могат да се обяснят единствено с продължителността и непрекъснатостта на господството на българската държавна власт в отвъддунавските земи без едновременното присъствие и въздействие там и на носителите на нейната култура — българския народностен елемент. Произходът на последния е различен в този ареал, защото се разграничават три главни негови слоя: 1) *староседелен* — от придвижили се през ранното средновековие от прародината си югоизточни славяни, които се смесили с прабългарската диаспора; 2) *среден* — настанил се там от XI до XIII в. и съставен от бежанци, придошли от земите на юг от Дунава, след като България паднала под византийско иго в 1018 г., или от забегналото българско православно население заедно с романизирани елементи от север (от отвъдкарпатските области в пределите на Унгарското кралство), наречени поради това угровласи, поради преследването, на което били подложени и след като цар Иван Асен II отменил унията с Рим след 1230 г.; 3) *нов* — от бежанци отново от земите на юг от Дунава, намерили убежище във воеводствата след поробването на родината им от османските турци в края на XIV в. Този слой бил увеличаван от непрекъснати вълни през следващите столетия, изтласкани от кървавата разправа

[37] Пенаков, Ив. С. Em. Vîrtoşu, Titulatura domnilor şi socierea la domine în Ţara Românească şi în Moldova. Bucureşti, 1960. — ИПр, 1964, № 5, 124—125. Вж. също Милетич, Л. и Д. Агура. Дако-румъните и тяхната славянска писменост, с. 265 сл.

[38] Xénopol, A. D. Histoire des Roumains de la Dacie Trajane. T. I. Paris, 1896, p. 134 и бел. 4, 318; t. II., p. 212.

[39] Densuşianu, Ov. Histoire de la langue roumaine. T. I. Les origines. Paris, 1901, 279—280 (= Istoria limbii române. Vol. I. Originele. Bucureşti, 1961, p. 184). Вж. Божилов, Ив. Културата Дриду и Първото българско царство. — ИПр, 1970, № 4, 124—125.

[40] Bogdan, I. Cultura veche romînă. Bucureşti, 1898.

[41] Bogdan, I. Romîni şi bulgari. Raport cult. şi politintre aceste dona popoare conferenţia. Bucureşti, 1981, p. 12, 15.

[42] Пак там, с. 22.

[43] Пак там, с. 29. Вж. също и увода му към Vechile cronice inedite.

[44] Onciul, D. Originele principatilor române. Bucureşti, 1899, p. 140.

на поробителя при потушаването на честите въстания на българите или от притесненията на султанската власт.

В случая нас ни интересуват първите два слоя от българското население в земите по левия бряг на Дунава и делтата му, като преди всичко ще изтъкнем твърде многозначителния факт, на който не е отреждано заслуженото внимание в историографията — територията на българското царство между Карпатите и Долни Дунав въобще не е била завладяна нито от Византия, нито от Унгария, след като последната съпротива на централната му власт в Охрид е била сломена от Василий II Българоубиец през 1018 г. С много напрежение и усилия империята смогнала да задържи само земите, разположени на юг от Дунава. Наистина след завладяването на Преслав и източната част от Горната земя в 971 г. имп. Йоан Цимисхий (969—976) първоначално успял да разпростре господството си и по левия бряг на голямата река, като образувал от българските владения в Северозападното Черноморие катепанството „Месопотамия на Запад“, но тя не могла да просъществува дълго[45]. При повторното завладяване на дн. Североизточна България и Добруджа към 1000 г. ромейската войска изобщо не могла да подчини отново земите на север от Дунава. Тогава империята трябвало да се задоволи да устрои териториите по десния му бряг като гранична област и да ги превърне във военноадминистративна единица — катепанство под името Паристрион (= Подунавие), или „тема на дунавските градове“.

Съюзникът на Византия маджарският крал Стефан (Ищван) I (997—1038), също тъй не сполучил да проникне отвъд Карпатите освен при военните походи. Той сломил съпротивата на местните български управители в територията до Тиса към 1015 г., а тази до Карпатите — едва около 1030 г.[46] Фактът, че Срем (дн. Сремска Митровица) на р. Сава била последната покорена в 1018 г. от византийците българска крепост на юг от Дунава, може да се обясни само с възможността ѝ да оказва съпротива на поробителя, защото се опирала на запазилите свободата си отвъддунавски части от царството.

Очевидно приетата в историографията 1018 г. за хронологическа граница за пълното прекратяване на българската държавност с премахването на централната ѝ власт в Охрид може да се постави под съмнение. Следва да се направи най-малко уговорка, защото данните показват, че българската държавна територия не е била изцяло завладяна. Нещо повече — десетилетие и половина след 1018 г. в отвъдкарпатските владения на царството (дн. Банат и Седмиградско, или Трансилвания) продължили да управляват българските местни боляри, които получили властта си като поставленици, или назначени от българските владетели[47], а в изобщо непокорените земи между Карпатите и Долни Дунав останали да се разпореждат единствено и самовластно първенците на тамошното българско или обългаряващо се вече печенежко население.

Заселилите се сред местните българи печенежки колена изпълнявали вече повече от едно столетие гранична повинност[48] и останали верни поданици на преславските и охридските царе до самия край на съществуването на българската централна власт[49]. С прекратяването на последната отпаднало главното им задължение да осигуряват царството срещу нашествениците от североизток през Евразийската порта. Нямало обаче и кой да им оспорва получените от българските царе правдини: да използуват предоставените им пасбища за упражняваното от тях трансхуманно скотовъдство и да се самоуправляват с вождове в рамките на племенното си устройство[50]. Така установеният в българската държава ред за управлението на граничните територии несъмнено продължил да съществува благодарение на нейния авторитет и регулирал отношенията между уседналото българско население и номадите печенеги. Не на последно място за запазването на този ред роля ще да е изиграло и влиянието върху последните на достигналия високо културно развитие през „Златния век“ (започнал от края на IX и продължил до смъртта на цар Петър I в 970 г.)[51] български народностен елемент. Въздействието му даже се усилвало непрекъснато поради заякчаването на връзките между двата етноса било чрез кръвното родство в резултат на смесените бракове[52], било като естествена последица от продължителното общуване[53]. Именно това е довело неминуемо до значителното обългаряване на печенегите, преди още значителната част от тях да преминат на юг по различни поводи и причини.

За разселването на печенегите научаваме от писмените извори, както ще видим това по-долу, но твърде показателно е, че по-късните автори вече не ги споменават с етникона им, а и устното предание не е оставило никакъв спомен за тях. Това показва, че когато се настанили сред основната българска народностна маса на юг от Дунава, те напълно се влели в нея, без да оставят никаква следа от своите етнически черти. Фактът не може да се обясни единствено с далечното родство с една от етническите съставки на българската народност — прабългарите, но по-скоро и убедително с процеса на приобщаване и вече изпитано силно влияние, започнало още на север от Дунава. Безусловно за тази цел там е било необходимо наличието на немалочислено с напълно оформено народностно съзнание и високо културно развитие българско население. Неговото присъствие и силата на въздействието му се потвърждават също от побългаряването впоследствие и на придошлите по местата на изселилите се на юг печенеги други етнически групи (узи, кумани, татари и др.), а особено българската топонимия в територията на триъгълника, образуван от Средни и Долни Дунав, и българските думи, които заемат твърде значителен дял от словника на румънския език даже и днес[54]. Разбира се, тези указания, макар и косвени, са все пак значими и трябва да ни предпазят от всякакви прибързани заключения, като например, че българският елемент престанал да съществува в отвъддунавските земи след падането на царството под византийско иго или че тези области били извън територията, където се образувала българската народност. Очевидно тя е била дотолкова утвърдена там, за да бъде в състояние: 1) да влияе решително и непрекъснато за приобщаването към нея на редица чужди елементи от индоевропейски и алтайски произход през цялото средновековие; 2) да осигури довелото до успешен обрат във въстанието начело с Асеневци участие на населението между Дунава и Карпатите; 3) да предпостави пряката принадлежност на тези територии към възобновеното царство и да поддържа върховната му власт почти до

[45] Вж. за това Божилов, Ив. Анонимът на Хазе, 185—196.

[46] Коледаров, П. Политическа география..., I, с. 48, 52, 56 и др.

[47] Пак там.

[48] Пак там, 21—22, 48—49.

[49] За водените преговори от българската власт в Охрид през управлението на цар Иван Владислав и от Кракра Пернишки през 1017 г. с печенегите за общи действия срещу Византия вж. известието на Йоан Скилица в ГИБИ, VI, с. 289.

[50] Коледаров, П. Историческата география на Северозападното Черноморие по данните на Константин Багрянородни. — ИПр, 1977, № 3, с. 56 сл.

[51] Коледаров, П. Кога е завършил българският „Златен век“. — Отечество, 1984, № 21, 23—26.

[52] Божилов, Ив. България и печенезите (896—1018). — ИПр, 1973, № 2, с. 52 сл.

[53] Коледаров, П. Историческата география на Северозападното Черноморие..., 55—57.

[54] Miletitch, L. Les Bulgares et les Roumains dans leurs rapports culturels et historiques. — In: La Dobroudja. Géographie, histoire, éthnographie, importance économique et politique. S., 1918, 97—108.